

WERFINDRUKKEN

De restauratieprojecten voor het beschermde erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden opgevolgd door de medewerkers van de cel werken van de Directie Monumenten en Landschappen. Zij helpen de aanvragers bij het opstellen van de vergunningsaanvraag en zorgen er vervolgens voor dat de werken worden uitgevoerd in overeenstemming met de afgegeven vergunning en de regels van goed vakmanschap. Na verloop van tijd hebben deze architecten een expertise ontwikkeld in de opvolging van restauratiewerken, soms verbonden aan een bepaald type erfgoed: de ene is onderlegd in het modernistische erfgoed, de andere in de Art Nouveau of de restauratie van kerken. Soms worden ze met onverwachte ontdekkingen geconfronteerd. Hier volgen enkele voorbeelden.

Het plafond voor restauratie (© KIK-IRPA, Brussel).

EEN ROCAILLEPLAFOND IN DE SINT-KATELIJNESTRAAT

Burlesk avontuur of reportage over een vergeten erfgoed?

Dit verhaal begint in de Vlaamsesteenweg, een oude verkeersader in het centrum van Brussel, waarvan het tracé teruggaat tot minstens de 11de eeuw. Een bijzonder goed bewaard gebleven deel van de straat trok de aandacht van de Directie Monumenten en Landschappen. In

2000 werden de interieurs van de huizenrij van nummer 28 tot 42 systematisch bezocht door twee kunsthistorici die de bescherming ervan moesten bestuderen. Vervolgens werd voor elke entiteit een gedetailleerd verslag opgesteld. Voor het huis met nummer 32 werd een typologische evolutie opgesteld en een beschrijving opgemaakt van de voor- en zijgevels en alle verdiepingen. Op de eerste verdieping werden verschillende transformaties en een vals plafond opgetekend. Alles bij

elkaar genomen stelde men niets zorgwekkends of buitengewoons vast.

Er werd een eerste beschermingsmaatregel voor de huizenrij uitgevaardigd op 19 december 2000. Op 19 juli 2001 volgde een besluit ter bescherming als geheel van bepaalde delen van de nummers 26, 28, 30, 32 (volledig beschermd), 36-38 en 40-42 van de Sint-Katelijnestraat, alsook van de Kinnebakstraat in Brussel. De beschrijvingen in het besluit zijn toegespitst op de straatgevels en verwijzen niet langer naar de interieurs. Het erfgoedkundig belang dat erin wordt beschreven is van historische, archeologische (de Sint-Katelijnestraat is terug te vinden op de oudste kaarten) en artistieke aard, aangezien de huizen een typisch voorbeeld zijn van de traditionele bebouwing tijdens het ancien régime.

Enkele jaren na de bescherming ontving de Directie Monumenten en Landschappen een aanvraag voor de globale restauratie van het nr. 32. Op de benedenverdieping, die vóór de bescherming volledig ontdaan was van zijn historische kenmer-

ken, was destijds een schoenenzaak gevestigd die de eerste verdieping als opslagruimte gebruikte. Commercieel gezien is dit natuurlijk uiterst praktisch. Helaas bevonden de bovenste verdiepingen, de twee achterhuizen en de gevels zich toen in een zorgwekkende staat. Er waren allesomvattende werken nodig. Ter fundering van het restauratie- en herbestedingsproject werd een geschiedkundige studie besteld, die voor het eerst de kans bood om de kennis van het gebouw te verdiepen. Het pand bleek rond 1752-1755 gebouwd voor een zekere P. Mertens, die er zijn ijzerwinkel installeerde. Na zijn overlijden in 1768 werd de winkel overgenomen en tot 1802 uitgebaat door zijn vrouw en een van zijn dochters. In 1765 trouwde zijn tweede dochter met L.-B. Dewez (1731-1812), een gerenommeerd neoclassicistisch architect die vlakbij, in het huis aan de Lakensestraat 73-75 woonde, dat vroeger aan zijn schoonmoeder had toebehoord. Van 1802 tot 1846 werd de handelszaak uitgebaat door de familie Depauw. Rond 1930/1940 vond een belangrijke herstructureeringsfase plaats, meer bepaald op de eerste verdieping.

Vervolgens konden de architecten deze gegevens confronteren met het gebouw zelf. Om deze taak efficiënter aan te pakken werd het pand in 2006 een eerste maal gestript. Deze ingreep viel samen met de restauratie van de ruwbouw: verschillende substructuren werden ontmanteld, zoals de rekken voor de schoendozen in de voorkamer op de eerste verdieping en het verlaagd plafond – aan houten balken opgehangen gipsplaten – van recente make-lij. Daarbij kwam een beschilderd plafond in 1900-stijl aan het licht waarin gaten waren geboord om de latere structuren te kunnen ophangen. Hoewel een mooie verrassing, was dit niet de ultieme ontdekking

op deze verdieping: door de gaten waren immers, zij het met grote moeite, fragmenten zichtbaar van motieven van een nog ouder, verborgen gebleven plafond.

De fragmenten waren enkel zichtbaar mits het nodige kunst- en vliegwerk op een wankel ladder, maar ze deden wel het vermoeden ontstaan dat hier een opmerkelijk kunstwerk verborgen zat. Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) kreeg de opdracht om het zichtbare, 19de-eeuwse plafond te bestuderen¹: uit het onderzoek

bleek dat er een tiental overschilderingen had plaatsgevonden, waaruit werd afgeleid dat het plafond reeds in het midden van de 19de eeuw werd geplaatst. Op de muren werden daarentegen geen oude afwerkingslagen gevonden. Nadat het 19de-eeuwse plafond zorgvuldig gedocumenteerd was, werd gezien het belang van het bovenliggende plafond, toestemming gegeven om dit plafond te verwijderen. Wat toen tevoorschijn kwam was prachtig. Niet intact bewaard en met enkele aanzienlijke lacunes, maar desalniettemin uitzonderlijk:

Details van het plafond ter hoogte van de schoorsteen, (a) voor restauratie (b) en nadien (© KIK-IRPA, Brussel).

een decoratieve beschildering met rocailliemotieven die zich vrij ontplooiden, zonder enige bekommernis om symmetrie. Hoewel afgestemd op de structurele elementen van de ruimte (twee balken, de omringende muren, de schoorsteen), is de decoratie fantasierijk en verfijnd en getuigt ze van een verrassende lichtheid. Het meesterschap waarmee ze is geschilderd is opmerkelijk: er zijn geen sporen van een voorbereidende tekening, sjabloon of ponsmarkeringen. De motieven zijn allemaal verschillend en lijken volledig uit de losse hand geschilderd. De stijl van de compositie suggereert dat het werk kort na de bouw van het huis, rond 1750, is ontstaan. In België bestaan er slechts weinig gelijkaardige voorbeelden van dergelijke kwaliteit.

Daarom werd beslist om het plafond te restaureren en het KIK werd opnieuw aangesproken om het te bestuderen en de vereiste restauratiemaatregelen te bepalen². Ongeveer een derde van het plafond was overschilderd, ter markering van een oude gang; twee trappenhuisen doorboorden het plafond, waardoor het decor en de steunpunten waren aangetast en ook de zones rondom de balken waren verdwenen. Er moest ook nog rekening worden gehouden met scheurtjes, hechtingsproblemen tussen het pleister en de ondergrond, de slechte bewaringsstaat van de verpoederde verflagen en de aanwezigheid van kleine lacunes of kringen waar vroeger water was binnengesijpeld. Er werden tests uitgevoerd om technieken te ontwikkelen waarmee elk van deze beschadigingen hersteld kon worden. Tegelijkertijd evolueerde het architectuurontwerp om het beter af te stellen op de blootgelegde omgeving. Een conservator-restaurateur³ werd belast met de restauratie- en reconstructie-ingrepen. Er werd heel wat gedebatteerd over de vraag hoe

om te gaan met de integratie van de grote lacunes en met de overschilderde zone, waarvan de vrijlegging niet erg overtuigend was (zeer tijdrovend werk voor een matig resultaat). Het KIK wilde dat de aandacht ging naar de oorspronkelijke delen en niet naar de hedendaagse toevoegingen. Met respect voor de deontologie werden alle ingrepen (conservatie-interventie - restauratie uit te voeren door een conservator-restaurateur / integratie van de grote lacunes door een decoratieschilder) met de grootste voorzichtigheid uitgevoerd. Waarbij na elke behandelingsfase het verdere verloop van de operatie systematisch herbekeken werd. Uiteindelijk nam de conservator-restaurateur zelf de taak op zich om de grote lacunes in te vullen door middel van de *trattegio*-techniek, die hij zich tijdens andere projecten had eigen gemaakt.

Het doorzettingsvermogen en het geduld van de eigenaar verdient ter afsluiting van dit artikel een speciale vermelding. De onvoorziene

werken – waarvan hij bij de aankoop geen vermoeden had – heeft hij erbij genomen, waardoor de oplevering van het appartement vertraging opliep. Ook de architecten⁴ hebben zich buitengewoon goed van deze taak gekweten, ook al was die niet voorzien aan het begin van hun opdracht.

Vertaald uit het Frans

Françoise BOELENS
Architect

NOTEN

1. AUGUSTINIAK, A.-S., JOB, É., *Étude du plafond du salon à rue au premier étage du n° 32 rue Sainte-Catherine*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, april 2007.
2. GHISDAL, M.-H., VERMAELEN, B., *Étude préalable à la restauration d'un plafond peint (XVIIIe siècle)*, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, mei 2012.
3. Bernard Delmotte.
4. A. Gilson en B. Gochet voor het bureau Carbone 14.

Het plafond na restauratie. Links het salon verlicht door de twee vensters, rechts achter de scheidingswand ligt een slaapkamer. Het lichtere gedeelte, aan de rechterkant van het plafond, is het deel dat overschilderd was en getoucheerd werd met gebruik van de *trattegio*-techniek (© KIK-IRPA, Brussel).

DE VEEARTSENSCHOOL IN ANDERLECHT

De ontdekking van een tijdsapsule!

Sinds juli 2014 wordt het 'administratiegebouw' van de voormalige Veeartsenschool te Anderlecht gerestaureerd en gerenoveerd. Deze beschermde site dateert van 1903-1910. De 19 gebouwen van de school werden ontworpen door architect J.B. Seroen in neo-Vlaamse renaissancestijl. In 1960 werd de Veeartsenschool samengevoegd met de Universiteit van Luik. In 1991 verliet de faculteit de site in Anderlecht. De gebouwen werden afzonderlijk aan privé-investeerdere verkocht, behalve het 'administratiegebouw', dat in handen kwam van de gemeente. De drie monumentale straatgevels in witsteen gelegen aan de Veeartsenstraat vertonen een klassiekere en 'voornamere' stijl dan de overige gebouwen op de site.

De beschermde buitenschil van het administratiegebouw wordt gerestaureerd, terwijl het niet-beschermde interieur van nieuwe technische installaties en modern comfort wordt voorzien, gekoppeld aan een doordachte isolatie.

Het opmerkelijkste aan de restauratiewerken is de reiniging van de Euvillesteen, die een ware visuele metamorfose onderging: van 'zwart' naar lichtbeige, met behoud van de beschermende patinabuitenkorst weliswaar. Maar ook de restauratie van het buitenschrijnwerk in een warme donkergroene kleur (zowel het metalen als het houten schrijnwerk) is bijzonder.

De daklantaarn werd een aantal jaren voordien gedemonteerd en bewaard op een veilige plek, omdat men vreesde dat er stukken op de openbare weg zouden vallen. De restauratiecampagne was natuur-

De gevel aan de straatkant voor de demontage van de lantaarn (© GOB).

De ontmanteling van de loodbedekking van de lantaarn (© GOB).

lijk een gedroomde gelegenheid om deze lantaarn eveneens te restaureren en terug te plaatsen, zodat het bouwwerk terug compleet zou zijn. In april 2017 werd bij de ontmanteling van de loodbedekking van de daklantaarn een briefje (een 'tijdsapsule') teruggevonden, in goede staat en gedateerd 02/03/1904.

Voor de beheerder van deze werf, vormde dit de kroon op het werk. Ontdekkingen als deze, ook al lijken ze op het eerste gezicht onbeduidend, kunnen toch waardevolle informatie opleveren over het monument en zijn geschiedenis, een aspect waar de Directie

Monumenten en Landschappen, de nodige aandacht aan blijft besteden.

Transcriptie van de tekst op het briefje:

*De tweede maart, 1904
Directie der Werken
Jean Baptiste Seroen, hoofdarchitect,
geboren in Mechelen op 19-12-1857;
Evaniste J.B. Gouvert, werfleider, geboren
in Eigenbrakel op 3 okt 1854,
Bernard Jb Ruyts, Opzichter, geboren in
Sint-Gillis-Waas op 27 sep 1873;
Léonard Corman, Schrijnwerker uitvoerder (?)
van de Campanile (daklantaarn), geboren
5-6-1879 in Vervier (?) (Dison)*

Emmanuelle DE SART
Architect

De gevel van het station Brussel-Congres met zijn parement van hardsteen en bakstenen claustra (© GOB).

DE RESTAURATIE VAN DE HALTE BRUSSEL-CONGRES

Creatieve oplossingen in dienst van het erfgoed

Het Congresstation, ontworpen in 1948 door architect Maxime Brunfaut en afgewerkt in 1953, bevindt zich op de Noord-Zuid spoorwegverbinding, tussen de Pachecolaan en de lager gelegen Meiboomstraat. Het bovengronds gedeelte is een torenvormig gebouw omgeven door een publiek tuintje. Het bouwwerk verbergt twee verluchtungskokers van de spoorwegtunnel en bestaat uit een betonnen structuur afgewerkt met hardstenen gevels, kenmerkende

terracotta claustra's en halfverheven beeldhouwwerk. De hoofdtoegang tot het station, richting Pachecolaan, met brede trappartij, is geaccentueerd door een gebogen aluminium luifel. De reliëfs van de bovenbouw symboliseren de elektrificatie van de spoorwegen en van de Noord-Zuidverbinding als verbindingsknooppunt van alle steden (cf. op de noordoostgevel de handdruk in het medaillon dat Brussel symboliseert). De drie reliëfs werden ontworpen door drie verschillende kunstenaars: L. Dupont de Liège (zuidzijde), R. Delnest (noordzijde) en J. Cantré (midden).

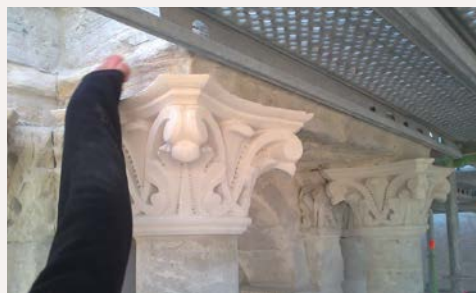
De Congreshalte en de omliggende publieke tuin werden als monument en als landschap op de bewaarijst ingeschreven bij besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering op 13 april 1995.

Op 13 maart 2013 werd een stedenbouwkundige vergunning afgeleverd aan de NMBS-Holding, voor de reiniging en de restauratie van de gevels, de identieke vervanging van de claustra's in terracotta, de identieke vervanging van de diensttrap naar het dak, de restauratie van de inkomluifel en de daken alsook de identieke vervanging van de dakbedekking, het wegnemen van de verlaagde, asbesthoudende plafonds en de verlichting van het monument. De werkzaamheden werden volledig overeenkomstig de stedenbouwkundige vergunning en volgens de regels van de kunst uitgevoerd onder toezicht van de DML.

Talrijke restauratieopties, studies en proeven werden voorafgaand met alle betrokken partijen besproken vooraleer ze goed te keuren. Hoewel men aanvankelijk de volledige vervanging van alle claustra's voorzag, wist de Directie Monumenten en Landschappen de bouwheer ervan te overtuigen een behoorlijk aantal van deze elementen toch te vrijwaren en te restaureren. Deze optie was op esthetisch noch op technisch vlak de meest eenvoudige. Vooreerst werd er een plaatsbeschrijving gemaakt van alle claustra's, om nadien met kennis van zaken te bepalen welke geres taureerd konden worden en voor welke vervanging zich opdroeg. De oorspronkelijke betonnen diensttrap bevond zich in dermate slechte toestand dat een volledige vervanging onafwendbaar bleek. Ook dit was niet eenvoudig, onder meer omwille van de stabiliteitsfunctie die deze trap vervult voor de trapkoker van het beschermd monu-

De gevel van de Sint-Katelijnekerk, na de restauratiecampagne van 2013 (A. de Ville de Goyet © GOB)

Herstellingen van de stenen ornamenten en consolidatie van de bestaande toestand, zelfs indien deze een zekere verwerking vertoonde. De centrale beeldhouwde elementen en kapitelen kregen meer aandacht dan verder naar achter of zijdelings gelegen elementen (© GOB).

ment. In dit recent restauratieproject wordt het Congresstation ook voorzien van een nieuwe verlichting zodat dit staaltje modernistisch erfgoed voortaan ook 's nachts ten volle tot zijn recht zal komen.

De ervaring met deze werf leert dat ook tijdens de werken creatieve oplossingen kunnen ontstaan om bepaalde restauratieopties bij te schaven en te sturen in de richting van een nog groter behoud van de oorspronkelijke materie. De Directie Monumenten en Landschappen speelt daarbij een cruciale rol.

Stéphane DUQUESNE
Architect

DE SINT-KATELIJNEKERK

De restauratie van de westgevel

Van eind 2010 tot midden 2013 werd de westelijke gevel van de Sint-Katelijnekerk gerestoureerd, evenals de twee zijtraveeën van de noord- en zuidgevels, die op de westgevel aansluiten. De opdrachtgever – Beliris samen met de Stad Brussel – en de Directie Monumenten en Landschappen volgden deze werken nauwgezet op.

Het gebouw in eclectische stijl van de hand van architect Joseph Poelaert dateert van 1859. Sinds de bouw vonden er geen grondige onderhoudswerken meer plaats

aan de vele (uitkragende) gevelornamenten. Het doel van de restauratie was uiteraard om het gebouw opnieuw 'gezond' en veilig te maken voor de komende 50 jaar.

De grootste uitdaging van deze restauratiewerk was de zoektocht naar een juist evenwicht tussen het vervangen enerzijds en het herstellen van de aangetaste zandsteen anderzijds. Steenvervangingen werden uiteindelijk tot een minimum beperkt en enkel uitgevoerd op die plaatsen waar zich een stabiliteitsprobleem voordeed. De leidraad bij het bepalen van de interventies was het herstellen van de 'leesbaarheid' van de gevel. De focus van de restauratiewerk lag dan ook voornamelijk op de

De Nekkergatmolen na restauratie (© GOB)

plastische steenherstellingen van de beeldbepalende, beeldhouwde elementen en daarnaast op de consolidatie van de bestaande toestand, zelfs indien deze een zekere verwerking vertoonde. De centrale beeldhouwde elementen en kapitelen kregen meer aandacht dan verder naar achter of zijdelings gelegen elementen.

Tijdens de werf stelde zich het bijkomende probleem dat er onvoldoende Gobertangesteente voorhanden was, waardoor steenvervangingen nog meer beperkt dienden te worden. Wel werd er strikt vastgehouden aan het principe om enkel deze oorspronkelijke natuursteen aan te wenden voor de vervangingen.

Naast de gevelstenen werden ook de glas-in-loodramen, het massieve houten schrijnwerk, het metalen hekwerk en de urinoirs gerestaureerd.

Tijdens deze boeiende werf konden we er als dossierbeheerders van de DML mee voor pleiten dat de oorspronkelijke en authentieke 'materie' grotendeels behouden werd zonder dat het eindresultaat aan kwaliteit moest inboeten.

Emmanuelle DE SART

Architect

DE NEKKERSGATMOLEN IN UKKEL

Een verwarrende restauratie (2011-2013)

Een molen is een bijzonder gebouw. Het is een kleine fabriek. Het staat symbool voor heel , concrete zaken: graan, water, drijfkracht, menselijke activiteit, brood ... Het rad van de Nekkergatmolen is allang verdwenen, maar de molen maakt nog steeds deel uit van het dagelijks leven van de omwonenden en de vele wandelaars, joggers en

fietsers die genieten van de ademsruimte in dit groene deel van de Geleitsbeekvallei. Doorheen de jaren is de molen met het landschap versmolten. De takken van de omstaande bomen strijken langs hem heen, 's winters wordt hij door mos overwoekerd. De lange daken vleien zich loom over het houten gebinte, als een huid over oude boten. De molen is een organisch deel van het landschap geworden. Toen de tijd aangebroken was om hem te renoveren stuitte dit op onbegrip. Zelfs de oudste Ukkelaars hebben hem nooit anders gekend. Hij leek onveranderlijk, alsof hij nog gemakkelijk een eeuw of twee zou kunnen doorstaan.

De vergunningsaanvraag was lijvig: alles werd opgemeten, bestudeerd en opgetekend. Het zou een restauratie 'op identieke wijze' worden waarbij (bijna) niets veranderen zou. De werken moesten het mogelijk maken om het gebouw beter te

benutten, het op te frissen en er op serene wijze een nieuwe publieke en culturele functie in onder te brengen. Maar iedereen was het erover eens dat voor alles het bucolische karakter van de molen moest worden behouden.

Het project ging van start met grote demontagewerken: eerst de dakbedekking en daarna de deuren en ramen, die in het atelier werden gerestaureerd. Vanaf de eerste incisis kwamen interne letsels aan het licht: het dakgebinte bevond zich in een zorgwekkende toestand, het metselwerk leek bijna overal, zowel binnen als buiten, louter uit gewoonte stand te houden. Sommige muren waren aangetast door de regen, andere door het grondwater. De vloeren waren onherstelbaar. De omheiningmuur van de binnenplaats hield ons goed voor de gek: hij leek gezond maar was aangetast door de wortels van de parkbomen en kon bij de eerste de beste storm instorten. Elke week zag de werfleiding er zich toe gedwongen verpulverde stukken weer op te bouwen. Gedurende meer dan twee jaar herstelde metselaarsmeester Etienne quasi in zijn eentje het metselwerk van de molen met kostbare, in de veldoven gebakken bakstenen.

De oudste bekende foto's van de molen tonen hier en daar nog vage muurkalkresten op de gevels. Vóór de restauratie was echter enkel nog kale baksteen te zien. U dacht waarschijnlijk: 'Zulke mooie bakstenen, die ga je toch niet schilderen?' Toch wel, alles werd gekalkt, gewit. Dat moest niet alleen de 300 jaar oude bakstenen (althans, degene die niet zijn vervangen) beschermen, maar het verleende de molen een meer historisch uitzicht, zoals hij er zou uitgezien hebben indien hij steeds in gebruik gebleven was en regelmatig door de molenaar onderhouden

en herschilderd was. Met de beste wil van de wereld en ondanks het vakmanschap van alle betrokkenen, konden bepaalde 'beloften' niet worden nagekomen. Het was niet mogelijk om aan de dakdekkers te vragen een golvend dak te herleggen met rijen slecht uitgelijnde dakpannen; om de uitgezakte helling van de lierkap te reconstrueren; om de dakkapellen opnieuw hun eens zo sympathieke, afgetakelde uitzicht terug te geven, om de gecementeerde randen met nieuwe materialen zodanig te bewerken dat ze ruw en vuil lijken – ze werden mooi recht bekist.

De bekalking dan, die was zo wit dat de molen er in het zonlicht eerder uitzag als een gloednieuwe cottage, en de ietwat verontrustende bedenking uitlokte: 'Het lijkt wel een villa aan zee!' De wandelaars waren ontsteld, verontrust. Plotseling dook, de molen op uit het bos, als een acteur die zijn doordeweekse plunje heeft omgewisseld voor een toneelkostuum.

Maar daarmee was de restauratie niet klaar. Het interieur moest nog tot in de puntjes afgewerkt worden. In de tweede winter, tijdens een eerste vergadering in januari, verdwenen onze angsten over het

fonkelnieuwe uitzicht van de molen definitief. Overal werden de eerste sporen van een nieuwe patina zichtbaar: mos op de dakpannen en op enkele sterk blootgestelde muren, rottende boombladeren op de binnenplaats en de eerste plekken waar de muurkalk afschilferde (zo wisten we dat we deze operatie binnen twee jaar zouden moeten herhalen).

Het restauratieproject creëerde verwarring door zijn omvang en wekte de indruk dat niets van de molen zou overblijven, dat het object werd verraden, dat het gebouw niet meer in zijn prachtige site zou passen. Maar deze indrukken werden al snel weggevaagd door de stellige overtuiging dat enerzijds de tijd en de omringende natuur de bovenhand zullen krijgen op het uitzicht van de molen en, anderzijds, dat de interne structuren onder deze bucolische vernislaag wel degelijk in een staat van verregaand verval verkeerden en zonder deze shockbehandeling geen decennium meer hadden overleefd.

Vertaald uit het Frans

Jean-François LOXHAY

Architect

De Nekkersgatmolen voor restauratie (A. de Ville de Goyet, 2002 © GOB)